

KARL DIETER UESSELER*

Nyelvpolitika és identitásmenedzsmnt

Német oktatási támogatás a magyar iskolákban a rendszerváltás idején

Language policy and identity management. German educational support in Hungarian schools during the regime change

ABSTRACT: In the final phase of the Cold War the Federal Republic of Germany and the Hungarian People's Republic established a German guest teacher program at Hungarian schools. Between 1987 and 2002, a total of 296 teachers worked on behalf of Germany in Hungary. The study of the program on the basis of historical sources makes a contribution to transformation research, transnational diffusion research and the analysis of cultural diplomacy. The reader is given an insight into how the modernization discourse and the national identity discourse have been conducted in the field of language policy in Hungary since the regime change.

KEYWORDS: sovereignty, diffusion of norms, modernization, regime change 1989, German-Hungarian relations, language policy, promotion of learning German,

Magyarország nemzetközi kapcsolatainak újjászervezése az 1989/90-es rendszerváltást megelőzően és azt követően nemcsak a politikai intézményeket és a gazdasági rendszert érintette, hanem kihatott a társadalmi élet és a kultúra valamennyi területére is. Az elemzésem egy átalakuló társadalom interkulturális mozgásterének vizsgálatán belül elsősorban a magyarországi iskolákat megcélzó német tanárküldő-programra összpontosít. A nyelvoktatási támogatás (Sprachförderung) a külföldre irányuló kultúrpolitika része, s arra hivatott, hogy az adott standard nyelvet (politikai szándékból) aktívan terjessze külföldön, gyakran állami szervezésben és finanszírozással.¹ A vizsgált időbeni keretek közelsége, valamint a „jelenkortörténet

* A szerző az Andrássy Gyula Német Nyelvű Egyetem védés előtt álló doktorandusza. E-mail: dieter.uesseler@web.de

¹ Az Ulrich Ammon által bevezetett „külügyi nyelvpolitika” kifejezés nem honosodott meg a hivatalos nyelvhasználatban. Ammon fogalomalkotása figyelembe veszi a belső nyelvpolitikával, például az adott nemzeti, illetve hivatalos nyelvvel és a kisebbségi nyelvekkel,

lezáratlansága”² miatt esettanulmányom interdiszciplináris megközelítést alkalmaz: a nemzetközi tanulmányok (*International Relations – IR*) a politikatudomány részeként modelleket dolgozott ki arra, hogy az államok miként szerezhetnek befolyást más államok fölött anélkül, hogy annak autonómiáját csorbítanák vagy a saját autonómiájuk csorbulna. Ez a *soft power* mind a reciprocitás hagyományos, kölcsönös előnyöket biztosító megállapodásokban testet öltő diplomáciai elvére támaszkodik, mind pedig a közdiplomácia (*public diplomacy*) modern eszköztárára. Ebben a nyelv és a kultúra – vonzerejük miatt – hatékony eszköznek számítanak. A követendő cél az, hogy a politikai szereplők a kulturális együttműködés légkörében magukévá tegyék az adott célokat, cselekvési terveket, értékeket és normákat (*diffusion* – szétterjedés). Az ilyen irányú aktivitás azonban a megcélzott társadalomban védekező mechanizmusokat is kivált az idegennel szemben, amint azt jól mutatta az orosz mint a magyar oktatási intézményekben kötelezően előírt idegen nyelv példája is. Az NDK és az NSZK nyelvi fejlesztést támogató programjainak – más és más módon, de – tekintettel kellett lenniük a magyar belföldi nyelvpolitikai törekvésekre. A német nyelv elsajátításának és megőrzésének feltételeit a magyar felsőfokú oktatási intézményekben, a szakképzésben és a közoktatásban kezdetben az NDK–NSZK–Magyar Népköztársaság hatalmi háromszögén belül, majd a német újraegyesítés után Németország és Magyarország bilaterális kapcsolataiba ágyazva teremtették meg. Kétség sem fér hozzá, hogy Németország és Magyarország között az 1990-es években felvirágoztak a kulturális kapcsolatok, sőt, egy évtizedre a német nyelv iránti érdeklődés elérte az angol iránti keresletet is.³ Eközben azonban a külügyi kultúrpolitika illetékeseinek nem tűnt fel, hogy a közös külpolitikai törekvések és a prosperáló gazdasági kapcsolatok szélárnyékában a nemzeti identitásról folytatott diskurzus is reagált Magyarországon a német *soft powerre*. Ez visszanyúlt a történelemben lezajlott kultúrharchokhoz, s szembefordult (mindekelőt) a némettel, mint birodalmi nyelvvel. E tanulmány a történet háttérének megvilágításához kíván hozzájárulni.⁴

az anyanyelvi oktatással és az idegennyelv-oktatásával való korrelációt. L. Ammon, Ulrich: *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt*. Berlin/München/Boston: De Gruyter, 2015. 1069., 1078–1092.

² von Klimó, Árpád: *Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte*. Version: 1.0, In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29.8.2011, 1–21. 18. https://docupedia.de/zg/Ungarn_-_Zeitgeschichte_als_moderne_Revolutionsgeschichte (Letöltés ideje: 2021. február 26.)

³ Vágó Irén: *Az élő idegennyelvek tanítása – egy modernizációs sikertörténet – 2009. jún. 17.* Lásd 10. táblázat – Az idegennyelveket tanulók számának és a tanult nyelvek arányának alakulása az általános iskolában. (1996/97: Német 339.664 [50,8%] Angol 305.853 [45,7%] Orosz 10.688 [1,6%] Francia 9.882 [1,5%] Egyéb 2.732 [0,4%] Összesen 668.819 [100%]). <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tartalmi-valtozasok/elo-idegen-nyelvek> (Letöltés ideje: 2020. december 1.)

⁴ Köszönetet mondok javaslataiért disszertációm témavezetőjének, Prof. dr. András Masátnak, valamint testvéremnek, dr. phil. Winfried Uesseleknak.

A határok

A tanulmány szerzője 1990. augusztus 13-án lépte át Nickelsdorfnál, illetve Hegyeshalomnál az osztrák–magyar határt. Annak az államnak a megbízásából utazott, amelynek kormányfője, Helmut Kohl kancellár a következő szavakkal mondott köszönetet a magyaroknak: ők „[...] verték ki az első téglát a [berlini] falból.”⁵ Németország és egyben Európa megosztottságának a szimbólumát pontosan 29 évvel Magyarországra érkezésem előtt húzták fel. Mivel ekkor még Németország nem egyesült, *nyugat*német tanárként léptem az ország területére, hogy egy határközeli város gimnáziumában tanítsak németet és történelmet. A tantestületben már volt egy kolléga az NDK-ból – egy *kelet*német tanár –, de voltak osztrák és persze magyar munkatársaim is. A téma szempontjából fontos, hogy munkámban a *határt* nem csupán tapasztalati térként értelmezem, hanem fogalmilag is. A nemzetközi tanulmányok referenciakeretén belül a *határok* ideáltipikusan olyan területeket jelölnek ki, amelyeken az adott államok sikeresen érvényesíthetik az erőszak monopóliumát.⁶ A nemzetállami koncepció jelenleg ismét aktuális megerősödésének a nemzetközi tanulmányok azon neorealista elméleti megközelítése felel meg, amely a nemzetközi rendszer anarchikus voltát feltételezi. Eszerint egy világkormány hiányában az államok, ha meg akarják őrizni a saját gazdasági és társadalmi fejlődésük számára a biztonságot és a szabadságot, akkor magukra vannak utalva.⁷ Az egy állam fennmaradásához szükséges relatív hatalmi pozíciót olyan erőforrásokkal mérjük, mint például a lakosságszám, a gazdasági erő, a hadsereg nagysága stb. Az államok szuverenitásának a tiszteletben tartása a nemzetközi jognak is egyik alapelve. Fogalmilag és történelmileg ez az elv nem más, mint egy határok által közbezárt területre bejelentett hatalmi igény, nemcsak befelé, mint az erőszak monopóliuma esetében, hanem kifelé is, a függetlenség posztulátumaként. „A függetlenség azt jelenti, hogy valaki kizárólag a saját akaratának van alárendelve, függetlenül attól, hogy az az akarat miként keletkezett és mennyire megalapozott.”⁸ A szuverenitás a maga belső és külső aspektusaival nem választható el a modern állam létrejöttétől és nemzetközi jogalannyá válásától. A szuverenitás az európai történelem terméke.

⁵ N. N.: *Kohl dankt den Ungarn. Auf dem Weg zur Deutschen Einheit*. 1989. december 16. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/kohl-dankt-den-ungarn-480470> (Letöltés ideje: 2021. május 22.)

⁶ Schultze, Rainer-Olaf: Staatszentrierte Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 437–448. 437.

⁷ Meyers, Reinhard: Internationale Beziehungen als akademische Disziplin. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 231–241. 235.

⁸ Seidelmann, Reimund: Souveränität. In: Uo. 493–495. 493.

A 20. században a hatalmi potenciál elvált a nemzetközi jogalanyiságtól – részben az I. világháború utáni hatalmi változások következtében (az USA felemelkedése), részben a dekolonizációval 1945 után létrejött sok új államnak köszönhetően. Az ENSZ-tagállamok formális egyenlőségén alapul az a jogigény, amely a függetlenség védelmére vonatkozik, amit azonban csupán a Biztonsági Tanács állandó tagjainak egyhangú határozata tud érvényesíteni.⁹ A többpólusú világ folyamatos biztonsági dilemmái olyan valós helyzetekhez igazodó koalíciókhoz és szövetségekhez vezetnek, amelyek a gyengébb államoknak védelmet kínálnak, a nagyhatalmaknak pedig a szupremáciájuk stabilizálását ígérik. E történelmi fejlődés eredményeként a szuverenitás elvét mint a nemzetközi tanulmányok elemzési kategóriáját, [...] felváltotta a nemzetközi rendszerben és a nemzetközi rendszerre való befolyásgyakorlás differenciált és fokozatokból álló koncepciója”.¹⁰ Ráadásul már nemcsak államok gyakorolnak befolyást más államokra, hanem multinacionális konszernek, kormányközi és nemzetek feletti szervezetek (IGO), valamint nemzetközileg aktív nemkormányzati szervezetek (INGO) is.¹¹ Még összetettebb lesz a kép, ha figyelembe vesszük a kulturális befolyásokat is, mint amilyen például az angol nyelv elterjedése az egész világon. Így a határok elmosódnak.

A magyarországi modernizáció

A kulturális terek létének tényként való elismerése lehetővé teszi a történetírás számára, hogy ne csak térben lépjen túl a nemzeti határokon, hanem időben is tágabban értelmezze a korszakhatárokat, s ezeknél ne ragaszkodjon görcsösen az olyan konkrét történelmi eseményekhez, mint például a Szovjetunió összeomlása.¹² A tanulmányban az *1989/90-es fordulatot* nem tekintem éles választóvonalnak, hanem csupán egy hosszabb modernizációs folyamat egyik epizódjának, mely folyamatot végigkísérte a Magyarország *nyugatosodásáról* folytatott diskurzus.¹³ A racionalizálási folyamatok fényében a *modern* jelző „[...] a társadalmi rendszerek

⁹ Uo. 493–494.; Diner, Dan: Völkerrecht. In: Uo. 589–599. 590–592.

¹⁰ Seidelmann, 1994. 495.

¹¹ Meyers, Reinhard: Transnationale Politik. In: *Lexikon der Politik. Band 6*, 543–547. 545.

¹² Huntington, Samuel P.: *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München: Goldmann Verlag, 1998. A szerző a művet Fukuyama könyvére, illetve annak leegyszerűsítő recepciójára adott válaszként értelmezi. Fukuyama, Francis: *Das Ende der Geschichte: Wo stehen wir?* München: Kindler, 1992.

¹³ Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2017. 481–482.; von Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen: 2006. https://www.academia.edu/594926/Ungarn_seit_1945 (Letöltés ideje: 2021. április 30.); Lerner, Daniel: Modernization. I. Social Aspects. In: Sills, David L. (Hg.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and Free Press, 1968. 386–394. 386.

belső és külső egzisztenciális feltételeihez való alkalmazkodóképességet” jelenti.¹⁴ Az 1956-os forradalom, annak a szovjet katonai leverése, valamint a Kádár-rezsim megtorló politikája traumatizálta a magyar társadalmat. Ennek, valamint a szakemberek tömeges emigrálásának és a külpolitikai elszigetelődésnek társadalmi és gazdasági stagnálás lett a következménye.

A rendszer ellenzékével szemben idővel beszüntették az állami terrort az ENSZ, illetve az USA nyomására. A rezsim leküzdötte belső bénultságát azáltal, hogy kompromisszumot ajánlott a társadalomnak. Korlátok között engedélyezték a másként gondolkodást. A rendszert alapjaiban megkérdőjelező ellenzéki mozgalmak a nyolcvanas évek második feléig ugyan nem működhettek, a magánélet kis körei azonban szabadok voltak, és a tervgazdaság keretein belül megvalósított korlátozott gazdasági reformokkal lehetőség szerint kielégítették a lakosság növekvő fogyasztási igényeit – a Szovjetunió által vezetett szövetséghez való szigorú külpolitikai lojalitás mellett. Egyes Duna-Tisza közti elmaradott területeken a kollektivizálás különböző formái az 1960-as, 1970-es években civilizatórikus eredménnyel is jártak. Ez a sajátos modernizáció jelentős életszínvonalnövekedést hozott magával. Ennek szocialista modellje nyilvánvalóan keletről érkezett, de ez nem sokat változtatott a lakosság rendszeridegenségén, antikommunista attitűdjén.¹⁵ Moszkvai nyomásra a gazdasági reformok egy részét visszavonták, s ezután a belső stabilitás, az életszínvonal fenntartása és növekedése már csak a külső eladósodás révén volt biztosítható. Az állampárt vezető politikusainak egy kis csoportjában az 1980-as évek második felére végleg uralkodóvá vált az a meggyőződés, hogy a szovjet modernizációs modell nem reformálható meg, sőt, hogy annak a magyar változata is lényegében megbukott.¹⁶

A társadalmi alrendszerekben a modernizációs folyamatok sebessége, hatósugara, valamint érvényesülésének sikere eltérő mértékű. A technikákat mindig könnyebb átvenni, mint a politikai és a gazdasági struktúrákat átalakítani. Ezekre azonban Magyarországon az 1980-as években szükség volt, mivel a nyugati hitek csak akkor érkeztek meg, ha bizonyították, hogy az átalakítást megvalósítják. A piacgazdaság, a parlamentáris demokrácia és a pluralizmus irányába mutató reformok a szovjet rendszer magyarországi összeomlásához vezettek, és az ezt

¹⁴ Rüschemeyer, Dietrich: Partielle Modernisierung. In: Zapf, Wolfgang (Hg.): *Theorien des Sozialen Wandels*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1970. 382–396. 382.

¹⁵ Hann, Chris: Ungarn: ein Land Mitteleuropas oder Mitteleurasiens? In: Arnason, Johann P. – Hlaváček, Petr – Troebst, Stefan (Hgg.): *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Prag: Vydavatelství FF UK & Filosofia, 2015 (= *Europaeana Pragensia*; 7.). 115–131.

¹⁶ Arnason, Johann P.: Communism and Modernity. *Daedalus*, 2000/1. 61–90.; Schmidt-Schweizer, Andreas: Zwölf Thesen zum politischen Systemwechsel in Ungarn. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002 (= *Begegnungen*. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.). 147–155. 150.

levezenylő szereplők – saját várakozásaik ellenére – 1990-ben kiszorultak a hatalomból.¹⁷ A következő három, szabad választásokon mandátumot szerző kormány (Antall, illetve Boros 1990–1994, Horn 1994–1998, Orbán 1998–2002) a Német Szövetségi Köztársaságban látta azt a külföldi hatalmat, amelynek segítségével felgyorsíthatja a modernizációt, és csatlakozhat a nemzetközi piacokhoz. (Akkor is így volt ez, ha már az első nemzeti-konzervatív kormányban is megfogalmazódtak kritikák az egyoldalú nyugati orientációval szemben.¹⁸) A bonni kormányban látták azt a szövetségest, amely kinyitja előttük az EU-ba vezető kaput, és támogatja az ország integrációját az euroatlanti biztonsági struktúrákba.¹⁹ A Szövetségi Köztársaság pedig Magyarországon a politikai és gazdasági stabilitás szigetét látta a régióban.²⁰ Eltérően értékelték ugyan a szomszéd államokban élő magyar kisebbségek támogatásának politikáját,²¹ de ami a lényeg volt: a régió egyetlen más államában sem töltötte ki 1990 után három egymást követő (különböző pártkoalíciókból álló) kormány a rendelkezésére álló törvényhozási időszakot. A kortársak számára ebben az 1990 előtti német konszenzusos demokrácia képe sejlett fel, annál is inkább, mivel a Magyar Köztársaság átvett néhány elemet az 1949-es német Alaptörvényből.

Az intézményeket – bár a technikákhoz képest nehezebben, de – könnyebb modernizálni, mint az értékrendszereket.²² „A modernizáció folyamata paradox módon együtt járhat a premodern értékorientációk megerősödésével.”²³ Ennek során három mechanizmus fonódhat egymásba társadalmi rétegek szerint, vagy az elitek orientációjától függően különböző módokon. A konzervatív ideológiák reagálhatnak az új kihívásokra, átértelmezhetik a múltat a belső feszültségek csillapítása ér-

¹⁷ Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007. 184–200.

¹⁸ „Jeszenszky Géza (MDF) kijelölt külügyminiszter például korántsem állt ki Magyarország egyértelmű nyugati orientációja mellett, hanem az újbóli egyoldalú orientáció és a »gyarmatosító külföldi jelenléte« ellen érvelt, és félreérthetetlenül szimpátiáját fejezte ki Magyarország semlegessége és finnlandizációja iránt.” Uo. 203.

¹⁹ Hettyey András: *Hegemonia helyett – Magyar–német kapcsolatok 1990–2002 között*. Budapest: L’Harmattan, 2019. 49–56.

²⁰ Uo. 35–49.

²¹ Uo. 56–59.

²² A modern oktatástechnológia a rendszerváltás után ambivalens hatást gyakorolt a magyar iskolarendszere. A Kádár-érában a nyomdagépek és a fénymásolók még alig-alig voltak elérhetőek a magyar tanárok számára. Az államilag előírt tankönyvhöz való ragaszkodásukat nem volt könnyű megváltoztatni, még akkor sem, amikor a német vendégtanárok érkezésével megjelentek az iskolákban a modern, általános használatra szánt eszközök. A fénymásolt szövegek tankönyv melletti használata együtt járt azzal, hogy megváltozott a tanításról alkotott felfogás is: a tanári instrukció mellett az aktuális szövegek felhasználhatók voltak arra is, hogy a tanuló csoportban vitákat generáljanak, amennyiben a tanárok eltávolodtak a tanulás hagyományos felfogásától, és készek voltak felhagyni a tisztán frontális tanítással.

²³ Rüschemeyer, 1970. 384.

dekében, vagy az egyetemes fejlődéstől való elhatárolódást szolgálhatja a nemzeti öntudat.²⁴ A határok átjárhatóbbak voltak és a diffúzió (a kulturális kapcsolatok szétterjedése) mint ennek funkcionális kölcsönhatása behatolt a magukat egyébként az államalkotó nép részeként meghatározó egyének hétköznapi tapasztalataiba.²⁵ Az IR elmélete szerint négy olyan mechanizmus létezik, amely elindíthatja a diffúziót: a kényszer (*coercion*), a verseny (*competition*), a tanulás (*learning*) és az utánzás (*emulation*, egy saját rendszerbe való látszólagos átvitel). A legtartósabb hatása ezek közül a tanulásnak van.²⁶ Az első három racionális választás eredménye, míg az utánzás a társadalmi megfelelés elvét követi. A mechanizmusok nem automatikusan működnek. Az egyének diszkurzív gyakorlata mega-, mezo- és mikroszinten is meghatározza a tudás rendjét, és a tudást új rendbe ágyazza.²⁷ A diskurzuselemzés pedig hozzájárul a diffúziós folyamatok megértéséhez. Láthatóvá teszi azokat a hálózatokat, melyek az intézmények különböző szintjei, valamint az érintett személyek közt vannak. 1990 után a Németországból érkező tanárok az egyesült Európa felé orientálódó kulturális diplomataként tekintettek magukra. A magyar iskolákban az egyes szereplők szinte naponta szembesültek olyan viselkedésmintákkal, értékekkel és normákkal, melyek számukra idegenek voltak. Képszerűen fogalmazva: olyan membránt képeztek, melyen keresztül a kulturális reprezentációk mindkét irányba elterjedtek.

Magyarországon a nemzeti diskurzus nem némult el soha teljesen a Kádár-rezsim kezdeti kemény elnyomását követően. A nemzeti tematizáció (a szimbólumok, kollektív emlékezet, kulturális együvé tartozás a szomszédországi magyarokkal stb.) 1985 után ismét viszonylag szabadon folyt, 1990 után pedig, az Antall-kormány idején felerősödött.

²⁴ Uo.

²⁵ Meyers, Reinhard: Internationale Politik und Territorialität. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 225–231. 228–229.

²⁶ Ring, Jonathan Jacob: *The diffusion of norms in the international system*. Phil Diss. University of Iowa 2014, 29–42. <https://doi.org/10.17077/etd.oxcbk6kq> (30.04.2021); Gilardi, Fabrizio: Transnational diffusion: Norms, ideas, and policies. In: Carlsnaes, Walter - Risse, Thomas - Simmons, Beth (Hgg.): *Handbook of International Relations*. Thousand Oaks 2012. 453–477. http://www.fabriziogilardi.org/resources/papers/gilardi_handbook_IR_v2.pdf (Letöltés ideje: 2021 április 30.)

²⁷ Turowski, Jan – Mikfeld, Benjamin: *Gesellschaftlicher Wandel und politische Diskurse. Überlegungen für eine strategische Diskursanalyse*. Berlin 2013, 20. https://www.denkwerk-demokratie.de/wp-content/uploads/2013/10/DD_Werkbericht_3.pdf (Letöltés ideje: 2019 május 13.)

A német kultúra és nyelv szerepe a magyar modernizációban

1990 után alig volt olyan találkozó a magyar és a német fél között, ahol ne hivatkoztak volna az ezeréves kapcsolatokra. A hivatalos beszédek kedvelt történelmi alakja volt Gizella, II. Henrik bajor herceg lánya, aki 996-ban feleségül ment az Árpád-házi Vajkhoz, a későbbi I. István királyhoz, és bajor misszionáriusokat hozott magával a keresztény hit terjesztése érdekében. Míg a középkori Nyugat-Európából Kelet-Európába irányuló telepítések ún. „teutonokat”, „szászokat”, „alemannokat” és „svábokat” hoztak a történelmi Magyarországra,²⁸ addig valódi német betelepülésről csak a török háborúk után beszélhetünk, az abszolutista uralom alatti benépesítés merkantilista mintáját követve.²⁹

A bánáti sváb falvak iskoláiban a téli hónapokban – Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) értelmében – német nyelven folyt az oktatás. Egy 1780-as jelentés szerint az iskoláskorú falusi ifjúság 73%-a járt itt iskolába, míg a nem német falvakban csak 37%-a.³⁰ Hasonló volt a helyzet Baranya megyében is.³¹ Miközben gyakran hivatkoztak 1990 után a magyarországi németek „hídszerepére”, alig esett szó a közelmúlt gyakran keserű tapasztalatairól, például a röviden „magyarosításként” összefoglalható „német–magyar identitásdiskurzusról”.³² Magyar oldalról gyakran beszéltek István király fiának adott intelméről, mely szerint az ország javára válik, ha az többnyelvű, de a magyarországi németek II. világháború utáni kirekesztéséről és a kitelepítéséről alig. Holott ennek következtében a német nemzetiség egy egész generációja veszítette el anyanyelvét.

A neorealista munkák csak ritkán vizsgálják részletekbe menően a kulturális tényezőket. Hettyey András is mindössze egyetlen rövid oldalt szentel a kérdéskörnek monográfiájában. Számára a német nyelv széles körű ismerete az idősebb generációk körében, a Goethe Intézet, a német politikai alapítványok jelenléte, a germanisztika tanszékek és a német nyelvű Andrássy Egyetem léte elegendő bizonyíték ahhoz, hogy megállapítsa: a demokratikus Magyarország a rendszerváltást követő első évtizedben alapvetően németbarát volt. Tudomásul vették, hogy Németország a német nyelv és kultúra számára a régióban Magyarországon alakította ki hídfőállását.³³ A kulturális kapcsolatok kölcsönösségét nem is említi. Pedig Németországban soha nem volt olyan erős az érdeklődés például a német fordításban megjelent kortárs magyar irodalmi alkotások vagy Magyarországnak a 20. századi irodalomhoz és művészetéhez való hozzájárulása iránt, mint éppen

²⁸ Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. Band 1. Marburg/Lahn: Herder-Institut, 2013. 3.

²⁹ Uo. 114–237.

³⁰ Uo. 217.

³¹ Uo. 220.

³² Uo. 238–278, 249.

³³ Hettyey, 2019. 48–49.

a rendszerváltást követő évtizedben. Az 1999-es Frankfurti Könyvvásár után, ahol Magyarország volt a kiemelt vendég, alábbhagyott ez a lendület. A berlini *Collegium Hungaricum* új épületének átadása adott új lökést, a Németországi Magyar Kulturális Évad (*Ungarischer Akzent*) megnyitásával, 2006-ban.³⁴

Kevesbé voltak ismertek a még a Németh-kormány és a Szövetségi Köztársaság által közösen indított oktatási projektek, mint például a Baden-Württemberggel letárgyalt menedzserképzés,³⁵ vagy a német tanárküldő program, amely egy bilaterális egyezmény eredményeként jött létre.³⁶ A Szövetségi Köztársaság ebben vállalta, hogy 50 tanárt küld a magyar iskolákba. Az országban maradt NDK-s tanárok átvételével, valamint a Magyar Köztársaság és Szász-Anhalt tartomány között külön letárgyalt program integrálásával azonban ez a szám 1991 őszére már 95-re emelkedett. A legmagasabb létszámot 1995 őszén érték el, 110 német tanárral. Csak 2002-ben csökkent le a létszám a kétoldalú megállapodásban eredetileg megállapított 50 főre. Az 1987 és 2002 közötti években összesen 296 tanár dolgozott Németország megbízásából magyar iskolákban és tanárképző főiskolákon, közülük 164 volt nő és 132 férfi. Alig egyharmaduk (94 fő) csak egy-két évet töltött az országban, ennél valamivel kevesebben (90 fő) négy-öt évig maradtak. Körülbelül egyhetedük e kettő között: 39 fő három évig maradt – 39 fő az eloszlás mediánja is. A fennmaradó egynegyed (74 fő) hat vagy annál több évet tanított Magyarországon. (38-an lépték túl a hatéves maximális szolgálati időt.)

Németország 1990 után igyekezett a külvilág számára olyan képet mutatni magáról az egyesült Németország Európai Közösségbe (EU) való integrációjával, ami eloszlatja az európai német hegemoniával kapcsolatos félelmeket³⁷ – ez pedig hatással volt a német megbízásból Kelet-Közép-Európában dolgozó kulturális diplomaták és a különböző fejlesztésekben résztvevő segítők attitűdjére is.

³⁴ Masát, András: Old and New Positions in the Appearance of Hungarian Culture in Germany: 1989–2009. *Foreign Policy Review*, 2009/1. 94–114.

³⁵ *Baden-Württemberg kormányhivatala. Baden-Württemberg együttműködése Magyarországgal.* Eredeti német nyelven, D. n. [1989. március], 1–17., itt 8. dr. Gustav Wabro államtitkár jegyzete, KÜM Ku 360-20/59 levele 1989. június 30. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL). MNL OL XIX-I-9-ee-13-4t.-48304-1989.

³⁶ Ehhez lásd a Drexler Gábor MM nemzetközi fősportfőnök által készített feljegyzést D/498/89. Budapest, 1989. június 28.1–5., itt 3. MNL OL XIX-I-9-at 12. tétel. 5. doboz – 1989. Lásd továbbá: Kiegészítő Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya közötti kulturális együttműködésről szóló Egyezményhez német tanárok küldéséről magyar iskolákba. *Magyar Közlöny* 1992/116. VI. rész: Nemzetközi szerződések, 3973–3974. Vö. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, PA AA B90-REF.600/1376 (Digitalisat) Bilaterale kulturelle Beziehungen BRD/Ungarn August 1985-Dezember 1989, fol. 322–407., 451–457.; pl. Entwurf für einen Diensterlass des Auswärtigen Amtes 612–620.14 UNG „Deutsche Lehrer in Ungarn” an die Deutsche Botschaft Budapest vom 11. Mai 1989. Uo. fol. 325–329.

³⁷ Kallscheuer, Otto: Hegemonie. In: Nohlen – Schultze (Hgg.), *Lexikon der Politik Band 1*, 1994. 174–180. 174.

A külföldre irányuló kultúrpolitikai reprezentáció a saját ország *imázsát* hivatott tudatosítani a fogadó államban.³⁸ A német vendégtanárok önképét nemritkán bizonyos küldetés tudat is jellemezte, az, hogy hozzájárulhatnak a *Közös Európa Ház* felépítéséhez. Eszerint a *sokszínű Európában* erősödniük kell a közös értékeknek, miközben az egyediségnek is felismerhetőnek kell maradnia. Megfelelő keretkezésel (*Framing*) az ilyen metaforák tartalma egyértelműbben interpretálható – egyik vagy másik irányban. A nyelvnek ebben a folyamatban kettős szerepe van: a megértetés és egymás mondandójának kölcsönös megértése. Jelzői funkcióban a tényállásokról való lehető legzökkenőmentesebb kommunikációt szolgálja, valamint a közös értékekre és normákra való hivatkozást. A jelek leképező funkciójában a nyelv összekapcsolódik az identitással, egy kulturálisan meghatározott és egyedi világnézet kifejezésével. A nyelv kettős jellege tükröződik az Európa Tanács azon alapelvében is, mely szerint minden európai polgárnak legalább három nyelven meg kellene tudnia magát értetni, illetve mást megérteni.³⁹ Így lenne elérhető, hogy a hozzánk tartozókra és az idegenekre is hasonlóképpen, némi távolságtartással tekintsünk, hiszen a kultúrák közvetlen összehasonlítása során hajlamosak vagyunk a sztereotípiákra.

Ebben a normatív keretben a magyar oktatási intézményekben alkalmazott német tanárok hatása túlmutatott a magyarországi német tanárok hiányának pusztá pótlásán. Magyar szempontból egy Maruzsa Zoltánnal németül készült 2016-os interjúból válik világossá ennek társadalmi jelentősége. Az Oktatási Hivatal elnökének, a 2022-es választások után a Belügyminisztérium iskolai oktatásért felelős államtitkárának 1992 és 1996 között diákként voltak tapasztalatai német vendégtanárokkal.

„[...] Maruzsa úr, milyen benyomást tettek önre a német tanárok iskolai éveit alatt?” – „A tanárok teljesen másként látták a világot, mint mi, akikre a kommunizmus még mindig hatott. Európai szemléletet tanítottak nekünk. Ez jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy jobban megértsük a mai Európa modern értékeit. Teljesen másképp közelítették meg az oktatást is: nem a tényanyag átadása volt előtérben [...] és kevésbé tanítottak frontálisan. Sokat beszélgettünk velük, és kis csoportokban dolgoztunk a témákon. Ma már a magyar oktatási rendszerben is sokkal elterjedtebbek ezek a módszerek, de nyugodtan mondhatjuk, hogy a német tanárok akkoriban úttörő munkát végeztek.”⁴⁰

³⁸ Paulmann, Johannes (Hg.): *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2005.

³⁹ Jostes, Brigitte: Die Sprachenpolitik des Europarats: Nähe und Distanz in der europäischen Mehrsprachigkeit. *Grenzgänge*, 2004/1. 6–30. <https://core.ac.uk/download/pdf/199432827.pdf> (Letöltés ideje: 2021. április 30.)

⁴⁰ Interview mit Zoltán Maruzsa: „Das LEP ist heute ein europäisches Projekt.” In: Joachim Lauer (Hg.), *Deutsche Auslandsscholarbeit: Bildungspartnerschaften*. Köln: Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, 2016. 32–33.

Ha az interjúhelyzetből, az iskoláskor romantikus emlékeiből és a diplomáciai megfontolásból adódó torzításokat figyelembe vesszük is, az előadó egy fontos csoportot képvisel: a Német Külügyminisztérium magyarországi partneriskoláinak végzőseit. A kiemelkedő közéleti pozíciókba kerülő öregdiákok stratégiaileg Németország szempontjából hosszú távú befolyásoló tényezőeknek tekinthetők. Az idézett passzus világossá teszi, hogy az IR-ben absztrakt módon leírt diffúziós mechanizmusok hatékonnyá válásához szükség van az egyénekre is. A magyar iskolák német tanárai kulturális diplomataként és a „normák közvetítőiként” azon dolgoztak, hogy tanítványaik minél hosszabb távon kötődjenek Németországhoz és az európai orientációhoz.

A kutatás eredményei

A Német Szövetségi Köztársaság külföldre irányuló nyelvpolitikáját a *politikatumomány* nézőpontjából már elemezték, különböző elméletek tesztelésének szándékával. A neorealista és konstruktivista megközelítést a vizsgálat megerősítette, a liberálist azonban nem. Más szóval: a hatalom és az autonómia viszonyát, valamint a normák átvételét a kormányzervek valóban bevonták politikai kalkulációjukba, a gazdasági és társadalmi érdekek azonban ebben az esetben nem játszottak szerepet.⁴¹ Kutatásaim alapján megkísérlem kissé árnyalni ezt a megállapítást: utóbbiak csak a német fél számára nyomtak keveset a latban (például a tanári munkanélküliség), a magyar fél számára azonban kiemelkedő jelentőséggel bírtak.

A német–magyar kulturális kapcsolatok *jelenkortörténeti* kutatása a második világháborút követő bipoláris világrend fő tendenciáinak és a korszakban adott szűk mozgástereknek a vizsgálatába ágyazódik. Utóbbiak a kelet-nyugati viszonyban a kulturális csere számára hol nagyobb, hol pedig kisebb lehetőséget biztosítottak.⁴² Ha 1989-et *annus mirabilisként* (csodálatos évként) rögzítjük az idő tengelyén, akkor lehetőségünk nyílik arra, hogy a magyar átalakulást a maga összetettségében vizsgáljuk. A nyugatnémet tanárok például 1990-ben nem a semmiből indulva kezdték meg működésüket. Addig a nyugatnémet kulturális befolyás megteremtésének fő akadálya az volt, hogy német részről Nyugat-Berlint is be kívánták

⁴¹ Andrei, Verena – Rittberger, Volker: Macht, Interesse und Normen – Auswärtige Kulturpolitik und Außenpolitiktheorien illustriert am Beispiel der auswärtigen Sprachpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2015. 33–60. A tanárküldés és a német nyelv népszerűsítése a kelet-közép-európai és a szovjet utódállamokban lévő Goethe Intézetek által kérdésnek csak az egyik aspektusa. A másik törekvést, hogy a német nyelvet az európai intézményekben szerződési, tárgyalási és munkanyelvként fogadtassák el, csak részben koronázta siker.

⁴² Schmidt-Schweizer, Andreas: A hidegháború és a német kérdés ütközőzónában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok, 1949–1989. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 703–729.

vonni a kulturális cserébe, valamint hogy az NDK monopolizálta a német nyelv-
oktatás támogatását.⁴³ A magyar germanisztikában azonban már az 1960-as évektől
voltak kísérletek arra, hogy kiszabaduljanak ebből a szorításból.⁴⁴ A nyugatnémet
intézményességgel való kapcsolatfelvételek azt jelzik, hogy az *Európa felé való
kulturális nyitás* elemzésekor nem szabad egyedül a pártállam leninista struktú-
ráira mint kizárólagos elemzési szintre koncentrálni.⁴⁵ Az MSZMP legkésőbb az
1980-as évekre protopluralista jellegű szervezetté vált.⁴⁶ Jó példa erre az iskolai
felügyelet átadása a regionális és helyi igazgatási szinteknek az 1985-ös oktatási
törvény értelmében.⁴⁷ Az új hatalmi viszonyok magvait tehát elvetették a párt he-
lyi szervezeteiben (valamint a kisebbségek szövetségeiben), s erre a pártvezetés
reformszárnya támaszkodott is, mivel reformelképzeléseit a keményvonalasokkal
szemben keresztül akarta vinni.⁴⁸

Az idegennyelv-oktatás modernizálása Magyarországon

Az orosz nyelv a soknemzetiségű Szovjetunióban a kommunikáció, a közigazga-
tás és a tudomány nyelve volt. A hatalmi övezet kiterjedésével az orosz kötelező
idegen nyelvvé tették Közép- és Kelet-Európa államainak oktatási rendszereiben
is. A nyelv tanításának és tanulásának azonban itt, Bulgária kivételével, nem volt
hagyománya – a lépés „ennyiben (valóban) forradalmi volt”.⁴⁹ A döntés azonban
diszfunkcionálisnak is bizonyult, mert a régióban főleg a német maradt a tudomány

⁴³ Praxenthaler, Martin: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mit-
tel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.

⁴⁴ Uesseler, Karl Dieter: Kulturdipломatie und Germanistik. Antal Mádl und ein Dokument im
Archiv des MfAA der ehemaligen DDR. In: Haffner Tamás (szerk.): *IV. Fiatalok Európában
Konferencia. Tanulmánykötet*. Pécs: Sopianae Kulturális Egyesület, 2017. 366–400. [https://
fiatalokeuropaban.hu/](https://fiatalokeuropaban.hu/) (Letöltés ideje: 2023. november 3.)

⁴⁵ Rieger, Günter – Schultze, Rainer-Olaf: Machttheoretische Ansätze. In: Kriz – Nohlen –
Schultze, 1994. 243–254.

⁴⁶ „A szocialista tábor országainak egyes monolitikus pártjai már jóval az államszocializmus for-
mális vége előtt „protopluralista” intézménnyé alakultak át, olyan döntéshozatali folyamatok-
kal, amelyekbe tudatosan beépítették a csoportérdekeket, és amelyek eredményei nem lehettek
egyhangúak. Ez a legvilágosabban a magyar állampártnál, az MSZMP-nél volt megfigyelhető.
Ez persze Kádár személyiségén is múltott, de elsősorban a hatvanas-hetvenes évek gazdasági
reformjai során átalakuló társadalom nyomásának volt köszönhető.” Segert, Dieter: *Die Gren-
zen Osteuropas. 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen*. Frankfurt am
Main/New York: Campus Verlag, 2002. 233.

⁴⁷ Az 1985: I. törvény az oktatásról (Részlet). In: *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjtemé-
nye 1985*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1986. Kivonatok belőle németül: In:
Seewann, 2013. 502.

⁴⁸ Schmidt-Schweizer, 2002. 152.

⁴⁹ Haarmann, Harald: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*. München: dtv, 1975. 235.

nyelve.⁵⁰ Az orosz nyelv oktatása a magyar iskolákban jórészt hatástalan volt, és az erőforrások pazarlásának bizonyult.⁵¹ A széles körű érdektelenség és a néha-néha fellángoló ellenkezés dacára Moszkvára való tekintettel nem változtattak a helyzeten.

A magyar oktatástervezés viszonylag korán kidolgozott olyan koncepciókat, amelyek az idegennyelv-oktatás modernizációja felé tett lépéseként is értelmezhetők. Így Óbudán 1974-ben megkezdte működését egy, a kiválasztott tantárgyakat célnyelven oktató magyar–orosz gimnázium, amely anyanyelvi tanárokat is alkalmazott.⁵² A budapesti családok érdeklődése elmaradt ugyan a várakozásoktól, de a bentlakásos helyek létesítésével sikerült stabilizálni a beiratkozási számokat.⁵³ Egy megreformált modell szerint az 1987/88-as tanévre kétnyelvű gimnáziumokat szándékoztak beindítani nyugati (német, angol, francia, olasz) idegennyelvprofilal, nyelvenként hármat-hármat. Az általános iskola 8. osztálya és a gimnázium (9–12) első osztálya közé egyfajta „átmenetként” beillesztettek egy „nulladik” évfolyamot, amelyben a tanulók széles körű és intenzív nyelvoztatásban részesültek. Ezáltal felkészítették őket arra, hogy a négy gimnáziumi év alatt a kiválasztott szaktantárgyakat (történelem, földrajz, biológia, matematika) az adott idegen nyelven tanulhassák. Az NDK 1987 szeptemberétől válogatott német nyelv- és szaktanárokat küldött ezekbe a magyar–német gimnáziumokba, először egyet-egyet Mezőberénybe és Mosonmagyaróvárra, majd 1990-ig további 16 helyre, köztük Nagykállóba is. A német mint idegen nyelv mellett matematikát, biológiát és történelmet is tanítottak.⁵⁴ A projektért német részről nem a Felső- és Szakoktatási Minisztérium volt a felelős, amely a magyar egyetemek német tanszékeire kerülő lektorok küldését intézte,⁵⁵ hanem a Népművelési Minisztérium. Itt foglalkoztak

⁵⁰ Masát, András: Deutsch als Wissenschaftssprache und unsere Region. In: Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hgg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2017. 478–485.

⁵¹ Hanthy Kinga: Nyelvmesterek és tanítványok: Nemcsak a beszéd hibás. *Magyar Nemzet*, 1985. március 6. 6.

⁵² Vámos Ágnes: *Kétnyelvű oktatás Magyarországon. Tannyelvpolitika, tannyelvpedagógia*. MTA Doktori Értekezés. Kézirat. Budapest: 2016. 62–67. http://real-d.mtak.hu/984/7/dc_1309_16_doktori_mu.pdf (Letöltés ideje: 2019. március 3.)

⁵³ Uo. 70–74.

⁵⁴ Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) Berlin, Akten des DDR-Ministeriums für Volksbildung (MfV): BArch DR 2/ 13828 Teile 1 und 2 (HA Internationale Verbindungen, Abt. Sozialistische Länder: *Bilaterale Zusammenarbeit DDR-Ungarn, Zweisprachige Gymnasien 1988–1990*); BArch DR 2/ 80525 (HA Lehrerbildung Abt. Sprache-Kunst-Sport: *Ungarische VR, Deutsch als Fremdsprache, hier: Zusammenarbeit bei deutschsprachigen Gymnasien 1986–1989*). Akten des DDR-Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen BArch DR 3/ 23938 Teile 1 und 2 (AG DaF: *Deutschlektoren, Zweisprachige Gymnasien in Ungarn 1987–1989*).

⁵⁵ BArch DR 3/ 23913 (AG DaF: *Deutschlektoren im Ausland 1986–1987*); BArch DR 3/ 23916 (AG DaF: *Diverse Vorgänge, Berichte der AG, Programme der Cheflektorentagungen, Korrespondenz mit PH usw. 1984–1987*).

a tanárképző intézmények közötti ún. közvetlen kapcsolatokkal,⁵⁶ valamint a két ország megyéi között kiépített iskolai és ifjúságnevelési együttműködésekkel.⁵⁷

A mosonmagyaróvári NDK-s tanárok a magyar kollégákkal való konfliktusok után kivonultak a történelemtanításból.⁵⁸ A háttérben tartalmi ellentétek álltak, amelyek már a kéttannyelvű gimnáziumok koncepciójában is megjelentek. A koncepcióval kapcsolatos kételyek a tantárgyi tartalmak célnyelven történő elsajátítását érintették, mégpedig a földrajz és a történelem tantárgyak esetében. Vámos Ágnes rámutat, hogy a nemzeti diskurzus már a két világháború közötti kéttannyelvű gimnáziumokban is a történelem tantárgy magyar és egyetemes történelemre való felosztásához vezetett.⁵⁹ Az „internacionalista Tanácsköztársaság” és a „trianoni békediktátum” után az olyan oktatáspolitikusok, mint gróf Klebelsberg Kuno,⁶⁰ Kornis Gyula⁶¹ és Hóman Bálint⁶² számára elképzelhetetlen volt, hogy a közoktatásban a „magyar történelmet” ne magyarul tanítsák, és ugyanez vonatkozott a Kárpát-medence topográfiai elnevezéseire, valamint társadalom- és gazdaságföldrajzi adataira és fejlődésére is. A két iskolai tantárgy a magyar nyelv és irodalom tanításával együtt a nemzeti identitás és a bevallottan irredenta törekvések erősítését szolgálta a két világháború között.⁶³ Az 1985/86-os tanév végén, azaz egy évvel a két tanítási nyelvű ötéves gimnáziumi oktatás bevezetése előtt Gázsó Ferenc oktatási miniszterhelyettes – közelebbről nem tisztázott okokból – felmondta a magyar történelemtankönyvek célnyelvre történő fordítására vonatkozó szerződéseket; a földrajzra vonatkozó végleges döntést pedig felfüggesztették mindaddig, amíg az Országos Pedagógiai Intézet (OPI) felül nem vizsgálja a tervezeteket. A Művelődési Minisztérium Gimnáziumi Osztályának tiltakozása szerint azonban Gázsó Ferenc Köpeczi Béla miniszterrel együtt már jóváhagyta

⁵⁶ BArch DR 2/ 50463 (HA Internationale Verbindungen, Gen[osse] Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen Lehrerausbildung 1987*); BArch DR 2/ 50464 Uo. (1988).

⁵⁷ BArch DR 2/ 50467 (HA Internationale Verbindungen, Gen. Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen DDR-Bezirke zum Ausland, u. a. Ungarn 1986*); BArch DR 2/ 50468 Uo. (1987); BArch DR 2/ 50469 Uo. (1988); Vö. MNL OL XIX-J-1-j NDK 108, 106. doboz 1984.

⁵⁸ *Kurzbericht der DDR-Lehrergruppe zum Anlaufen des Schuljahres [1989/90] am Lajos-Kossuth-Gymnasium in Mosonmagyaróvár [sic!]*. Typoskript 5 Seiten. BArch DR/ 3/23938, ohne Paginierung.

⁵⁹ Vámos, 2016. 95.

⁶⁰ Belügyminiszter (1921–1922), majd Vallás- és Közoktatásügyi miniszter (1922–1931). Vö. Glatz, Ferenc: Klebelsberg, Kunó Graf. In: Bernath, Mathias – Schroeder, Felix von (Hgg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Band 2. München: Oldenbourg 1976. 412–414. [Online-Ausgabe]: URL <https://www.biolex.ios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1134> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 13.)

⁶¹ Klebelsberg államtitkára (1927–1931).

⁶² Vallás- és Közoktatásügyi miniszter (1932–1942).

⁶³ Vámos 2016. 35–49. Vámos többször utal a következő munkára: Pukánszky Béla – *Németh András: Neveléstörténet*. Budapest: 1996, 543–573. A szerzőnek az 1994-es kiadás állt rendelkezésére.

a terveket, és a nemzetközi szerződések is véglegesítés előtt álltak, illetve már véglegesítették is azokat, így a Művelődési Minisztériumon belüli konfliktus egyelőre eldőlt. A megbékéléshez hozzájárult az a kompromisszum is, hogy külföldi tanárok ne tanítsanak történelmet, vagy legalábbis a nemzeti tartalmakat csak magyarul adják elő.⁶⁴ Vámos Ágnes szerint a „nemzeti kártyát” olyan körök játszhatták ki, akik számára a kétnyelvű oktatás túl nagy nyitást jelentett a Nyugat felé. A meghatározó okoktól függetlenül a szerző ezt a tiltakozást újabb bizonyítéknak tekinti arra nézve, hogy a nemzeti identitásdiskurzus és a modernizációs diskurzus közötti konfliktus már jóval az 1989/90-es rendszerváltás előtt is érezhető volt, jelen esetben ráadásul a szocialista állam miniszteriális bürokráciáján belül.

Ezzel párhuzamosan a magyarországi német kisebbség iskoláiban is megjelent a kétnyelvű oktatás. A kétnyelvűség itt összefüggött a kettős kötődéssel, és arra volt hivatott, hogy gátat vessen az asszimilációnak. Ez összhangban állt az állam hivatalos nemzetiségi politikájával⁶⁵ – ami a mából visszatekintve nem volt más, mint „kirakatpolitika”.⁶⁶ A magyar állam elhanyagolta a német nyelv oktatását ezen a területen, az NDK pedig csak közvetve és félszívrrel támogatta azt a tanárképzéssel. Az NSZK-nak itt, a nemzetiségi oktatáson keresztül sikerült belépnie a német nyelvoktatás programjába. Grósz Károlynak, a Minisztertanács új elnökének első külföldi útja során, 1987. október 7-én Bonnban aláírtak egy szándéknyilatkozatot a német kisebbség és a német nyelv támogatásával foglalkozó külön programról. Minden bizonnyal erre részben a bőkező német anyagi segítség hatására került sor.⁶⁷ Azonban a magyar Oktatási Minisztérium Nemzetiségi Osztálya és a Külügyminisztérium reformerőinek összefogása nélkül ez az áttörés nem jöhetett volna létre ilyen gyorsan. 1988 márciusában Budapesten megnyitotta kapuit az NSZK Kulturális és Információs Központja (ekkor még nem *Goethe Intézetként*), és szep-

⁶⁴ Az iskolai praxis egyik nehézsége később az órarend lett – ezt a szerző maga is megtapasztalta a mosonmagyaróvári Kossuth Lajos Gimnáziumban 1990 szeptemberétől. Az óraszám ugyanis nem változott, függetlenül attól, hogy a teljes tanítás magyar történelemtanár kezében volt-e, vagy az egyetemes történelmet kiszervezték egy külföldi vendégtanárnak. Az idegen nyelvi órák csoportbontása miatt az órarend félévkor heti három történelemórára változott (A csoport: 1. félév 2 + 1 munkaóra; 2. félév 1 + 2 munkaóra; B csoport fordítva). A magyar tandempartner elvárta, hogy amikor félévkor átveszi az órákat, a tanulók mindkét csoportban ismerjék az egyetemes történelem fontos eseményeit.

⁶⁵ *Jelentés Hambuch Géza, Klotz Miklós és Dr. Manhercz [sic] Károly NSZK-beli útjáról / 1982. október 7–10.* MNL OL XIX-J-1-k NSZK 109 1983, 46. doboz 1983.

⁶⁶ Brenner, Kolomann: *Deutsche Minderheit(en) und Institutionen.* Budapest: Eötvös-Loránd-Universität Germanistisches Institut, 2018 (= ELTE Ungarndeutsches Archiv; 16.). 93.

⁶⁷ PA AA, BILAT UNG 55. Közli: Schmidt-Schweizer, Andreas (Hg.): *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990.* Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018 (= Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990; 3.). 3. dokumentum. 232–234. Grósz Károlyt (1930–1996) 1988 novemberében Németh Miklós (1948–) követte, ő volt a Minisztertanács utolsó, MSZMP által delegált elnöke.

temberben megérkezett az első két nyugatnémet tanár is a magyarországi német iskolákba. Szakértőként tanácsokat adtak az Oktatási Minisztériumnak a modern iskolai némettanítás kialakításával kapcsolatos kérdésekben.

A modernizációs folyamat logikájába tökéletesen beleillett, hogy a nem hatékony oroszoktatás helyét a nyelvvoktatás „ranglétráján” visszaminősítsék. A jövőt illetően minden nyelvnek egyenlőnek, azaz szabadon választhatónak kellett lennie az iskolai oktatásban.⁶⁸ Az orosz nyelv iránti érdeklődés azonban az 1990-es évek elejére drámaian visszaesett. Ez és a német nyelv iránt megugró kereslet azonban jelentősen növelte a tanárhiányt, ami az oktatás színvonalának rovására ment. Az oroszstanárok átképzésére és a nyugati idegen nyelvek tanárainak képzésére irányuló kormányzati programok nem voltak igazán hatékonyak a német nyelvű munkaerőpiac anyagilag csábítóbb ajánlatai miatt.⁶⁹ A megüresedő állásokat olyanok töltötték be, akik nem rendelkeztek nyelvtanári végzettséggel. Az anyagi támogatás reményében olyan települések is magyarországi német iskolaként határozták meg oktatási intézményeiket, ahol a német nyelvvoktatásnak már évtizedek óta nem volt hagyománya. Az ilyen lépés „átcímkezéséknél” valójában a család kategóriájába tartozott.⁷⁰

Kezdetben (1989/1990) a Magyarországi Németek Szövetsége jelentős befolyást gyakorolt a magyarországi német szórvány kis falvaiban lévő általános iskolák német vendégtanárokkal való ellátására. 1991-től kezdve pedig a német programkoordinációnak – a magyar Oktatási Minisztériummal egyeztetve – jobban sikerült érvényesítenie a minőségi szempontokat az álláshelyek betöltése kapcsán. (A magyarországi némettanárok képzettsége és elkötelezettsége, együttműködési készsége, az iskolaigazgatók nyitottsága, általában véve az elmozdulás az általános iskolai szférából a – nemcsak a magyarországi német – gimnáziumok felé, erősödő németoktatás és némettanár-képzés a tanító- és tanárképző főiskolákon.)

⁶⁸ Glatz Ferenc kijelölt magyar kulturális miniszter meghallgatása és értékelése. A Magyar Országgyűlés Kulturális Bizottságának 1989. május 2-i ülése. In: Herder-Institut (Hg.): *Dokumente und Materialien zur ostmitteleuropäischen Geschichte. Themenmodul „Umbruch in Ungarn 1985–1990”*. (Gondozta és fordította Andreas Schmidt-Schweizer.) <https://www.herder-institut.de/go/Vd-76c34c> (Letöltés ideje: 2019. augusztus 11.)

⁶⁹ „Az 1989-ben meghirdetett átképzés felsőoktatási részprogramjában az 1997–98-as tanévben végzett utolsó évfolyam hallgatóival együtt közel 4900-an szereznek idegennyelvszakos diplomát, de a 15000 orosz tanár közül csak mintegy 3200-an éltek ezzel a lehetőséggel. Az állam által viszonylag jelentős összegekkel támogatott orosz tanár átképzési program kedvezményezettjeinek egyharmada soha nem is volt orosz tanár.” Vágó Irén: Az idegennyelvvoktatás fő tendenciái a 80-as és 90-es években. *Educatio*, 2000/4. 668–698. 675–676.

⁷⁰ Botschaft der Bundesrepublik Deutschland Budapest Az. Ku 600.51/2 Bericht Nr. 532/93 an AA Referat 605. 1993. május 13. Tárgy: A német kisebbség támogatása és a német nyelvtanítás Magyarországon. Itt: A magyarországi német kisebbség iskolai képzésének aktuális helyzete. PA AA Zwischenarchiv 339.466. [12 gépelt oldal]. „A [Magyarországi Németek Szövetsége által megkérdezett] 144 általános iskolában összesen 557 némettanár van, akik közül 413 magyarországi német származású. 151-en nem rendelkeznek nyelv- vagy szaktanári diplomával.” [5. oldal.]

A német mint „birodalmi nyelv”

A keleti blokk felbomlásával megszűnt az orosz nyelv vezető szerepe a kereskedelemben, a tudományos és technikai együttműködésekben. Ezután már csak a megszállók nyelveként tekintettek rá. „Nyelv [...] egy domináns nyelv átvitele egy másik országba vagy néphez, hogy demonstrálják fölöttük a katonai, társadalmi, gazdasági és politikai hatalmat [...]”.⁷¹ Vámos Ágnes általános kijelentése a magyarországi [!] nyelvpolitikáról meglepő módon elsősorban nem a szovjet megszállásra vonatkozik, hanem egy történelmi eseményig nyúl vissza, II. József 1784-es nyelvrendeletére. Ez a németet hivatali és oktatási nyelvként írta elő Magyarországon, amit „[...] a magyar társadalmi elit konfrontálódása [...] és a köznevelés latens [...] nyelvpolitikája meghiúsított [...]”.⁷² A magyar király (és egyben Habsburg uralkodó) a szatmári békével (1717) és a *Pragmatica Sancti*óval (1722) megerősített jogai a külpolitikát, az állandó hadsereget, a királyi birtokokat és az iskolarendszert érintették.⁷³ Mária Terézia *Ratio Educationis* (1777) tanügyi rendelete, amely a bécsi udvar magyar tanácsosainak jelentős közreműködésével készült, Magyarországra és a Habsburg Birodalom más, az osztrák örökös tartományokon kívül eső területeire vonatkozott, és ezek gimnáziumai és középiskolái számára tannyelvnek a latint írta elő. A magyart és a Magyar Királyságban beszélt további hat nyelvet segédnyelvként használhatták mindaddig, amíg a gimnáziumokban már gond nélkül lehetett latinul tanítani. Ahol csak lehetett, a némettudást is erősíteni kellett.⁷⁴ A latin mint oktatási nyelv a magyar nyelvű nemességnek gyakorlati okokból is megfelelt (közülük kerültek ki a gimnáziumok és akadémiák végzősei), hiszen ez volt az államigazgatásban használt nyelv. A nemesség megyei közigazgatásban elfoglalt pozícióit tehát a hivatalos nyelvet illető paradigmaváltás (latinról németre) komolyan veszélyeztette, miközben a felvilágosult értelmiség és a városi felsőbb polgárság üdvözölte II. József lépését. Eszerint a tanári állások vagy a közigazgatási apparátusban betöltött pozíciók megszerzése német nyelvtudáshoz volt kötve, az oktatási rendszert pedig három éven belül át kellett szervezni.⁷⁵ Ennek érdekében alapította meg II. József az első pesti germanisztikai tanszéket is. Az ilyen intézkedéseket azonban a Habsburg Birodalom más részein is a közelgő germanizáció jelének tekintették.⁷⁶

⁷¹ Vámos, 2016. 10.

⁷² Uo. A szerző többek között a következő művekre támaszkodik: Pukánszky – Németh, 1996.; Szépe György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra, 2001.; Gal, Susan: Polyglot nationalism. Alternative perspectives on language in 19th century Hungary. *Langage et Société*, 2011/2. 31–54.

⁷³ von Bogay, Thomas: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990. 88–93.

⁷⁴ Pukánszky – Németh, 1996. 256–261.

⁷⁵ Romsics, 2017. 288.

⁷⁶ Ammon, 2015. 99.

A hagyományos latinért folytatott küzdelem összefonódott azokkal a törekvésekkel, amelyek arra irányultak, hogy a Magyar Királyságban a magyar legyen a hivatalos nyelv.⁷⁷ Megyei szinten ezt már 1805-től engedélyezték.⁷⁸ A mozgalom azonban konfliktusba került Magyarország megváltozott etnikai népszerűségi szerkezetével: a német telepesek száma az elnéptelenedő országba történő szervezett betelepítés révén folyamatosan nőtt, s ehhez jött még a szerb és román földművesek és pásztorok illegális beáramlása. Ennek következtében a magyar lakosság aránya a népességen belül 1787-re 40%-ra csökkent, holott a középkor végén még a lakosságnak több mint háromnegyedét, a török uralom végén pedig a felét tette ki.⁷⁹ Ezek a viszonyok készítették Johann Gottfried Herdert (1744–1803) híres jóslatára: „A magyarok vagy madzsarok (Ungern oder Madjaren – K. D. U.) [...] Most aztán szlávok, németek, vallachok és más népek közt az ország lakosságának kisebbségi részét alkotják, és évszázadok múltán tán már a nyelvükkel is alig találkozunk.”⁸⁰

Az 1990-es évek magyarországi németbarátságának negatívjaként a német dominancia érzése torzítja el a visszatekintést a felvilágosult abszolutizmus modernizációs kísérletére. A nyugati biztonsági rendszerhez (NATO) való csatlakozás és az EU-ba való belépés szándékával, valamint a Világbank finanszírozásának elfogadásával Magyarország az 1990 utáni kormányainak működése alatt nyitott az egyetemes értékek és a *Good Governance* transznacionális, normatív-modernizációs elméleti diskurzusa felé.⁸¹ Ezt a diskurzust azonban gyakran csak kifelé folytatták, míg befelé a nemzeti identitásról szólót ápolták, és védekező magatartást tanúsítottak az idegen *soft power*rel szemben. A diskurzusok persze összetettek voltak, s ingadoztak a nyugati idegen nyelvek tanulásához való pragmatikus hozzáállás és a magyar anyanyelv szinte kultikus tisztelete között. „Szinte minden magyar ismeri a mondást, ’Nyelvében él a nemzet’ [...]”⁸² A mondás szerzőjét valahol a magyar felvilágosodás és romantika egymást átfedő generációinak vidékén sejtik,⁸³ s az olyan kulturális értéket jelöl, amely mélyen meggyökerezett a közvélemény, legalábbis a művelt rétegek tudatában. A modern magyar nemzet a *német* (értsd: Habsburg) gyámsággal szemben a nyelvújítással jött létre.⁸⁴ A magyar nyelvtudomány a 19. században alakult meg

⁷⁷ von Bogyay, 1990. 100.

⁷⁸ Seewann, 2013. Bd. 1, 269.; 274.

⁷⁹ von Bogyay, 1990.

⁸⁰ Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Berlin – Weimar: Aufbau Verlag, 1965. Bd. 2. 272.

⁸¹ Sack, Detlef: Governance und Gouvernementalität – Komplementäres und Distinktes zweier Regierungslehren. In: Vasilache, Andreas (Hg.): *Gouvernementalität, Staat und Weltgesellschaft. Studien zum Regieren im Anschluss an Foucault*. Wiesbaden: Springer VS, 2014. 101–135. 125–126.

⁸² Masát, 2017. 482.

⁸³ Uo. Grétsy László nyelvészre hivatkozva lásd Sherwood, Peter: Adalékok a *Nyelvében él a nemzet* szállóige kialakulásához. *Magyar Nyelv*, 2019/1. 78–87.

⁸⁴ Szépe, 2001. 144.

német mintára, és a nyelvi purizmus jegyében befolyásolta a nemzeti pedagógiát.⁸⁵ A nemzeti motívumoknak ez a konglomerátuma ismét előtérbe került, amikor felvetődött a kérdés, hogy akkor most az orosz hegemoniát vajon a német váltja fel?

Anélkül, hogy meghatározták volna a történelmi Ausztria és az újraegyesült Németország közötti különbségeket, a németet birodalmi nyelvnek nevezték, és félelmet keltettek, hogy az esetlegesen lerontja vagy adott körülmények között feleslegessé is teszi az anyanyelvet. Szépe György nyelvész is úgy vélte Magyarország EU-ba való belépése előtt, hogy a három legnagyobb tagállam (Nagy-Britannia, Franciaország és Németország) érdekeit nyelvi úton is érvényesíteni kívánja majd. „[H]árom *birodalmi* nyelvpolitika koalíciójáról és egyúttal versenyéről van szó. [...] Az európai multinacionális cégek nyelvpolitikája [...] inkább a [...] *birodalmi* modellhez igazodik.”⁸⁶

A nyelvi purista diskurzus a következőképpen foglalható össze:

1. „Fogy a magyarul beszélők száma.”
2. „Töredezik a magyar nyelvterület egysége.”
3. „Romlik a magyar beszéd minősége.”
4. „Túl sok idegen szó kerül be a magyarba.”
5. „Esik a magyar beszéd kulturális szintje.”
6. „Esik a magyar írásbeliség szintje.”⁸⁷

Szépe nem fogadja el teljesen ezeket a téziseket. A magyarul beszélők számának lehetséges csökkenését a demográfiai és szociolingvisztikai folyamatok számlájára írja, amelyek a beszélők számára együtt járnak a nyelv értékének és hasznának változásával. Nem látott veszélyt az additív kétnyelvűségben, amennyiben a társadalmi esélyek többnyire a többségi nyelvvel kapcsolódnak össze. Ki nem mondottan ugyan, de itt elsősorban a német nyelvről van szó. Az angolal együtt ugyanis ez a legkeresettebb az idegen nyelvek piacán, és csak neki van „hídfőállása” a magyar állam területén a német kisebbség révén. A német nyelvvel szembeni, történelmileg kialakult előítéletek köszönnek vissza itt, még ha a német nyelvű munkaerőpiac elszívó hatása okozta is a valódi félelmeket.

Az identitás korlátairól

Ennek fényében a személyes tapasztalatok az anekdotákon túlmutató, tudományos megalapozottságot is nyernek. A szerző kortársként 1990-ben még nem értette, hogy a mosonmagyaróvári kéttannyelvű gimnáziumban miért csak magyarul tanítják a magyar történelmet, míg az egyetemes történelmet németül. Ezt senki sem magyarázta el neki. Talán ezért is volt különösen érzékeny erre. A fent idézett hat

⁸⁵ Gal, 2011. 38.

⁸⁶ Szépe, 2001. 74.

⁸⁷ Uo. 145–151.

tézis olyan társadalmi közvélekedést mutat be, amelyben felismerhető a német *soft power* miatti szorongás. Nem is feltétlenül a vendégtanár személye okozott fejfájást, hanem már maga a magyar iskolákra kiírt tanárküldő program említése. Ez a hangulat független volt a mindkét oldalon elfogadott jogi keretektől, a „befogadó kultúra” hivatalos hangoztatásától és az elitek által ismételtetett 1000 éves német–magyar kapcsolatoktól. Az eltérő szakmai szocializációból vagy tanárképből fakadó nézeteltérések elkerülhetetlenek voltak a kollégákkal, szülőkkel és diákokkal folytatott beszélgetésekben, de ezeket azért fel lehetett oldani. Itt azonban tudat alatt és hangulatilag is egy esztétikai kérdésről volt szó. A német zárhangok és ajakhangok álltak szemben a magyar nyelv magánhangzó-harmóniájával és lehetszerű mássalhangzóival. Az artikulált beszéd hangereje is érezhetően különbözött: „A német tanárok kiabálnak, a magyar tanulók suttognak.”

Voltak azonban a németek számára zavaró tartalmú kijelentések is. Például miért használták a német és az osztrák kollégákra ugyanazt a szót? A „német” megjelölést alkalmazták ugyanis mindkét identításra. Mi volt a célja annak a gyakran feltett kérdésnek, hogy az illető szereti-e a magyarokat? Milyen céllal utaltak a *herderi próféciára*? Mit akartak azzal a kijelentéssel, hogy a Székelyföldön beszélnek a „legtisztábban” a magyart? Miért vették zokon a német nyelvben használt anglicizmusokat? Más tantárgyakat oktató kollégák irigykedve nézték, hogy a németórák milyen jól el vannak látva oktatási segédanyagokkal, például hordozható kazettás magnókkal. Egy magyartanár pedig arról panaszkodott, hogy a fogalmazásokban megszorodtak a germanizmusok, például a „magyartól idegen” szenvedő szerkezet, különösen azoknál a jó tanulóknál, akik intenzíven tanultak németül. Vendégként az ilyen és ehhez hasonló megjegyzéseket az ember persze szó nélkül hagyta. A házigazdák kedvessége és önzetlen segítsége ellenére azonban ez egyfajta megütközést váltott ki. A keleti némettanárok és a nyugati némettanárnők, akiknek a nyelve közös, identitása azonban különböző volt, feltették maguknak a kérdést: vajon mennyire látnak itt bennünket szívesen? Ezek az irritációk nemcsak a külföldi munkavállalás során gyakran érzékelt kultúrsokkból adódtak, hanem abból is, hogy a magyar kollégák a rendszerváltás után nem bírtak határozott orientációval, s a modernizáció és a nemzeti identitásdiskurzus között keresték az utat a bizonytalan jövő felé.

Fordította: Eiler Ferenc

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Ammon, Ulrich: *Die Stellung der deutschen Sprache in der Welt*. Berlin/München/Boston: De Gruyter, 2015.
- Andrei, Verena – Rittberger, Volker: *Macht, Interesse und Normen – Auswärtige Kulturpolitik und Außenpolitiktheorien illustriert am Beispiel der auswärtigen*

- Sprachpolitik. In: Maaß, Kurt-Jürgen (Hg.): *Kultur und Außenpolitik. Handbuch für Studium und Praxis*. Baden-Baden: Nomos, 2015. 33–60.
- Arnason, Johann P.: Communism and Modernity. *Daedalus*, 2000/1. 61–90.
- von Bogyay, Thomas: *Grundzüge der Geschichte Ungarns*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
- Brenner, Kolomann: *Deutsche Minderheit(en) und Institutionen*. Budapest: Eötvös-Loránd-Universität Germanistisches Institut, 2018 (= ELTE Ungarndeutsches Archiv; 16.).
- Diner, Dan: Völkerrecht. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: *Lexikon der Politik*. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 589–599.
- Fukuyama, Francis: *Das Ende der Geschichte: Wo stehen wir?* München: Kindler, 1992.
- Gal, Susan: Polyglot nationalism. Alternative perspectives on language in 19th century Hungary. *Langage et Société*, 2011/2. 31–54.
- Gilardi, Fabrizio: Transnational diffusion: Norms, ideas, and policies. In: Carlsnaes, Walter – Risse, Thomas – Simmons, Beth (Hgg.): *Handbook of International Relations*. Thousand Oaks 2012. 453–477. http://www.fabriziogilardi.org/resources/papers/gilardi_handbook_IR_v2.pdf (Letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Glatz, Ferenc: Klebelsberg, Kunó Graf. In: Bernath, Mathias – Schroeder, Felix von (Hgg.): *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas*. Band 2. München: Oldenbourg, 1976. 412–414. [Online-Ausgabe] <https://www.biolexios-regensburg.de/BioLexViewview.php?ID=1134> (Letöltés ideje: 2020. szeptember 13.)
- Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002. (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.)
- Haarmann, Harald: *Soziologie und Politik der Sprachen Europas*. München: dtv, 1975.
- Hann, Chris: Ungarn: ein Land Mitteleuropas oder Mitteleurasiens? In: Arnason, Johann P. – Hlaváček, Petr – Troebst, Stefan (Hgg.): *Mitteleuropa? Zwischen Realität, Chimäre und Konzept*. Prag: Vydavatelství FF UK & Filosofía, 2015 (= *Europaeana Pragensia*; 7.). 115–131.
- Hanthy Kinga: Nyelvmesterek és tanítványok: Nemcsak a beszéd hibás. *Magyar Nemzet*, 1985. március 6. 6.
- Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Zwei Bände. Berlin – Weimar: Aufbau Verlag, 1965.
- Hettyey András: *Hegemónia helyett – Magyar–német kapcsolatok 1990–2002 között*. Budapest: L’Harmattan, 2019.
- Huntington, Samuel P.: *Kampf der Kulturen. Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert*. München: Goldmann Verlag, 1998.

- Interview mit Zoltán Maruzsa: „Das LEP ist heute ein europäisches Projekt.” In: Lauer, Joachim (Hg.): *Deutsche Auslandsscholarbeit: Bildungspartnerschaften*. Köln: Bundesverwaltungsamt – Zentralstelle für das Auslandsschulwesen, 2016. 32–33.
- Jostes, Brigitte: Die Sprachenpolitik des Europarats: Nähe und Distanz in der europäischen Mehrsprachigkeit. *Grenzgänge*, 2004/1. 6–30. <https://core.ac.uk/download/pdf/199432827.pdf> (Letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Kallscheuer, Otto: Hegemonie. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 174–180.
- Kiegészítő Egyezmény a Magyar Köztársaság Kormánya és a Németországi Szövetségi Köztársaság Kormánya közötti kulturális együttműködésről szóló Egyezményhez német tanárok küldéséről magyar iskolákba. *Magyar Közlöny*, 1992/116. VI. rész: Nemzetközi szerződések, 3973–3974.
- von Klimó, Árpád: Zeitgeschichte als moderne Revolutionsgeschichte. Version: 1.0, In: *Docupedia-Zeitgeschichte*, 29.8.2011, 1–21. https://docupedia.de/zg/Ungarn_-_Zeitgeschichte_als_moderne_Revolutionsgeschichte (letöltés ideje: 2021. február 26.)
- von Klimó, Árpád: *Ungarn seit 1945*. Göttingen: 2006. https://www.academia.edu/594926/Ungarn_seit_1945 (letöltés ideje: 2021. április 30.)
- Lerner, Daniel: Modernization. I. Social Aspects. In: Sills, David L. (Hg.): *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan and Free Press, 1968. 386–394.
- Masát, András: Old and New Positions in the Appearance of Hungarian Culture in Germany: 1989–2009. *Foreign Policy Review*, 2009/1. 94–114.
- Masát, András: Deutsch als Wissenschaftssprache und unsere Region. In: Philipp, Hannes – Ströbel, Andrea (Hgg.): *Deutsch in Mittel-, Ost- und Südosteuropa. Geschichtliche Grundlagen und aktuelle Einbettung*. Regensburg: Friedrich Pustet Verlag, 2017. 478–485.
- Meyers, Reinhard: Internationale Beziehungen als akademische Disziplin. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 231–241.
- Meyers, Reinhard: Internationale Politik und Territorialität. In: Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politische Theorien* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 1). 225–231.
- Meyers, Reinhard: Transnationale Politik. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 543–547.

- N. N.: Kohl dankt den Ungarn. Auf dem Weg zur Deutschen Einheit. 1989. december 16. <https://www.bundesregierung.de/breg-de/aktuelles/kohl-dankt-den-ungarn-480470> (Letöltés ideje: 2021. május 22.)
- Paulmann, Johannes (Hg.): *Auswärtige Repräsentationen. Deutsche Kulturdiplomatie nach 1945*. Köln/Weimar/Wien: Böhlau, 2005.
- Praxenthaler, Martin: *Die Sprachverbreitungspolitik der DDR. Die deutsche Sprache als Mittel sozialistischer auswärtiger Kulturpolitik*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2002.
- Pukánszky Béla – Németh András: *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., 1996.
- Rieger, Günter – Schultze, Rainer-Olaf: Machttheoretische Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden*. (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 243–254.
- Ring, Jonathan Jacob: *The diffusion of norms in the international system*. Phil Diss. University of Iowa 2014. 29–42. <https://doi.org/10.17077/etd.oxcbk6kq> (Letöltés ideje: 2021 április 30.)
- Romsics Ignác: *Magyarország története*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2017.
- Rüschemeyer, Dietrich: Partielle Modernisierung. In: Zapf, Wolfgang (Hg.): *Theorien des Sozialen Wandels*. Köln: Kiepenheuer & Witsch Verlag, 1970. 382–396.
- Sack, Detlef: Governance und Gouvernementalität – Komplementäres und Distinktes zweier Regierungslehren. In: Vasilache, Andreas (Hg.): *Gouvernementalität, Staat und Weltgesellschaft. Studien zum Regieren im Anschluss an Foucault*. Wiesbaden: Springer VS, 2014. 101–135.
- Schmidt-Schweizer, Andreas (Hg.): *Die politisch-diplomatischen Beziehungen in der Wendezeit 1987–1990*. Berlin/Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2018 (= Quellen zu den Beziehungen zwischen der Bundesrepublik Deutschland und Ungarn 1949–1990. 3.).
- Schmidt-Schweizer, Andreas: Zwölf Thesen zum politischen Systemwechsel in Ungarn. In: Glatz, Ferenc (Hg.): *Europäische und nationale Interessen*. Budapest: Europa Institut, 2002 (= Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Instituts; 16.). 147–155.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: A hidegháború és a német kérdés ütközőzónában. A Magyar Népköztársaság és a két német állam közti kulturális kapcsolatok, 1949–1989. *Történelmi Szemle*, 2019/4. 703–729.
- Schmidt-Schweizer, Andreas: *Politische Geschichte Ungarns von 1985 bis 2002. Von der liberalisierten Einparteienherrschaft zur Demokratie in der Konsolidierungsphase*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag, 2007.
- Schultze, Rainer-Olaf: Staatszentrierte Ansätze. In: Kriz, Jürgen – Nohlen, Dieter – Schultze, Rainer-Olaf (Hgg.): *Politikwissenschaftliche Methoden* (= Nohlen,

- Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 2). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 437–448.
- Seewann, Gerhard: *Geschichte der Deutschen in Ungarn*. (= Herder-Institut [Hg.]: Studien zur Ostmitteleuropaforschung 24 I/II.) Band 1: Vom Frühmittelalter bis 1860; Band 2: 1860 bis 2006. Marburg/Lahn: Herder Institut, 2013.
- Segert, Dieter: *Die Grenzen Osteuropas. 1918, 1945, 1989 – drei Versuche, im Westen anzukommen*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag, 2002.
- Seidelmann, Reimund: Souveränität. In: Boeckh, Andreas (Hg.): *Internationale Beziehungen* (= Nohlen, Dieter [Hg.]: Lexikon der Politik. Band 6). Frankfurt am Main/Wien: C.H. Beck Verlag, 1994. 493–495.
- Sherwood, Peter: Adalékok a Nyelvében él a nemzet szállóige kialakulásához. *Magyar Nyelv*, 2019/1. 78–87.
- Szépe György: *Nyelvpolitika: múlt és jövő*. Pécs: Iskolakultúra, 2001.
- Turowski, Jan – Mikfeld, Benjamin: Gesellschaftlicher Wandel und politische Diskurse. Überlegungen für eine strategische Diskursanalyse. Berlin: 2013, 20. https://www.denkwerk-demokratie.de/wp-content/uploads/2013/10/DD_Werkbericht_3.pdf (Letöltés ideje: 2019. május 13.)
- Uessler, Karl Dieter: Kulturdiplomatie und Germanistik. Antal Mádl und ein Dokument im Archiv des MfAA der ehemaligen DDR. In: Haffner Tamás (szerk.): *IV. Fiatalok EÚrópában Konferencia. Tanulmánykötet*. Pécs: Sopianae Kulturális Egyesület, 2017. 366–400. <https://fiatalokeuropaban.hu/> (Letöltés ideje: 2023. november 3.)
- Vágó Irén: *Az élő idegennyelvek tanítása – egy modernizációs sikertörténet – 2009. jún. 17.* <https://ofi.oh.gov.hu/tudastar/tartalmi-valtozasok/elo-idegen-nyelvek> (Letöltés ideje: 2020. december 1.)
- Vágó Irén: Az idegennyelvoktatás fő tendenciái a 80-as és 90-es években. *Educatio*, 2000/4. 668–698.
- Vámos Ágnes: *Kétnyelvű oktatás Magyarországon. Tannyelvpolitika, tannyelvpedagógia*. MTA Doktori Értekezés. Kézirat. Budapest: 2016. http://real-d.mtak.hu/984/7/dc_1309_16_doktori_mu.pdf (Letöltés ideje: 2019. március 3.)

LEVÉLTÁRI FORRÁSOK

- Akten des DDR-Ministeriums für Volksbildung (MfV) im Bundesarchiv (a továbbiakban: BArch) Berlin:
 BArch DR 2/ 13828 Teile 1 und 2 (HA Internationale Verbindungen, Abt. Sozialistische Länder: *Bilaterale Zusammenarbeit DDR-Ungarn, Zweisprachige Gymnasien 1988–1990*).

BArch DR 2/ 80525 (HA Lehrerbildung Abt. Sprache-Kunst-Sport, *Ungarische VR, Deutsch als Fremdsprache, hier: Zusammenarbeit bei deutschsprachigen Gymnasien 1986–1989*).

BArch DR 2/ 50463 (HA Internationale Verbindungen, Gen[osse] Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen Lehrerausbildung 1987*).

BArch DR 2/ 50464 Uo. (1988).

BArch DR 2/ 50467 (HA Internationale Verbindungen, Gen. Geerhardt, Gen. Bollmann: *Direktverbindungen DDR-Bezirke zum Ausland, u. a. Ungarn 1986*).

BArch DR 2/ 50468 Uo. (1987).

BArch DR 2/ 50469 Uo. (1988).

Akten des DDR-Ministeriums für Hoch- und Fachschulwesen (MfHF) im Bundesarchiv:

BArch DR 3/ 23938 Teile 1 und 2 (AG DaF: *Deutschlektoren, Zweisprachige Gymnasien in Ungarn 1987–1989*).

BArch DR 3/ 23913 (AG DaF: *Deutschlektoren im Ausland 1986–1987*).

BArch DR 3/ 23916 (AG DaF: *Diverse Vorgänge, Berichte der AG, Programme der Cheflektorentagungen, Korrespondenz mit PH usw. 1984–1987*).

BArch DR/ 3/23938, ohne Paginierung: *Kurzbericht der DDR-Lehrergruppe zum Anlaufen des Schuljahres [1989/90] am Lajos-Kossuth-Gymnasium in Mosonmagyaróvár [sic!]*. Typoskript 5 Seiten.

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes.

PA AA B90-REF.600/ 1376, fol. 325–329.: *Entwurf für einen Diensterlass des Auswärtigen Amtes 612–620.14 UNG „Deutsche Lehrer in Ungarn“ an die Deutsche Botschaft Budapest vom 11. Mai 1989*.

PA AA B90-REF.600/1376 (Digitalisat) Bilaterale kulturelle Beziehungen BRD/ Ungarn August 1985–Dezember 1989, fol. 322–407., 451–457.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

dr. Gustav Wabro államtitkár feljegyzése, KÜM Ku 36o-2o/59 levele 1989. június 30. MNL OL XIX-I-9-ee-13-4t.-48304-1989.

Bilaterale Beziehungen UVR-DDR: MNL OL XIX-J-1-j NDK 108, 106. doboz 1984.

Drexler Gábor Művelődési Minisztérium nemzetközi fősportfőnök feljegyzése D/498/89. Budapest, 1989. június 28. MNL OL XIX-I-9-at 12. tétel. 5. doboz 1989.

Jelentés Hambuch Géza, Klotz Miklós és Dr. Manhercz [sic] Károly NSZK-beli újtáról / 1982. október 7–10. MNL OL XIX-J-1-k NSZK 109 1983, 46. doboz 1983.